

بسم الله الرحمن الرحيم

مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی

بر مبنای تحلیل محتوای روایات امام صادق (علیه السلام)

The Main Components of Life Style Islamic
in base of Narration's Content Analysis of Imam Sadiq (p.b.u.h)

* محمد جانی پور

** فرشته جانی پور

چکیده

دغدغه دستیابی به معنا و ماهیت زندگی و در پی آن ترسیم نوعی خاص از معیشت که بدان سبک زندگی گفته می‌شود، یکی از اساسی‌ترین دغدغه‌های اصیل آدمی بوده که در هر دوره‌ای از تفکر بشری به نحوی مطرح شده است. اما آنچه در این میان مهم و ضروری است، کشف و استخراج مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی به عنوان اصول و مبانی آن می‌باشد که قابلیت تطبیق بر شرایط زمانی و مکانی مختلف را داشته باشد.

بدیهی است هر فرهنگ و تمدنی، سبک زندگی اختصاصی خود را داشته که توسط مؤسسان و رهبران آن ترسیم و تبیین شده است. بر همین اساس، به منظور ترسیم الگوی سبک زندگی اسلامی نیز لازم است به منابع اصیل اسلامی مراجعه کرده و با تحلیل دقیق و عالمانه مضامین و محتوای مندرج در آنها، مهمترین مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی را استخراج نمود.

در این مقاله تلاش شده با مراجعه به مجموعه روایات امام صادق (ع) به ویژه در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی، و پیجویی یافته‌های کلان نظری و فرانظری مطرح شده توسط آن امام همام، مهمترین مؤلفه‌های اساسی جهت ترسیم مدل و الگوی سبک زندگی اسلامی را کشف نماییم.

جهت تحقق این هدف، با استفاده از روش «تحلیل محتوا» به عنوان روشی کارآمد جهت طبقه بندی مضامین و استخراج مقوله‌های مضمونی، مجموعه روایات منسوب به امام صادق (ع) در کتاب *میزان الحکمه* مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته و پس از طبقه بندی، تعیین مفاهیم اصلی، استخراج مقوله‌های مضمونی و کدگذاری، در نهایت دیدگاه‌های آن امام (ع) در

janipoor@isu.ac.ir

janipoor@gmail.com

* دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول)

** کارشناس ارشد ادبیات فارسی دانشگاه شهید باهنر کرمان

زمینه‌های؛ عبادی، فردی، اجتماعی، علمی، سیاسی، امنیتی، فرهنگی و اقتصادی در حوزه سبک زندگی اسلامی کشف و احصاء شده‌اند.

واژگان کلیدی:

امام صادق(ع)، حدیث، سبک زندگی، سبک زندگی اسلامی، تحلیل محتوا.

Key words: Imam Sadiq(p.b.u.h), Narrative, Life Style, Life Style Islamic, Cuntent Analysis

مقدمه

علیرغم ظرفیت‌های عظیم دین اسلام در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هنوز تاکنون مفاهیم، ساختار و شبکه روابط اجتماعی آموزه‌های اسلامی به منظور ترسیم مدل و الگوی سبک زندگی اسلامی به شکل جدی و عمیق و با توجه به نظریه‌های جدید اجتماعی و جامعه‌شناختی مربوط به حوزه‌های فرهنگی و اجتماعی مورد مطالعه و بررسی قرار نگرفته‌اند. یکی از دلایل عمده این موضوع، غلبه نگاه ایدئولوژیکی و اعتقادی به مفاهیم اسلامی بدون توجه به ظرفیت‌های انسانی و علمی آنها می‌باشد. این نگاه گرچه در سطح خود مهم و قابل تقدیر و ضروری است، اما محدود ساختن این مفاهیم در ابعاد مزبور می‌تواند، بشریت را از توانایی‌های معنایی نهفته در این مفاهیم متعالی و آسمانی محروم سازد و انسان‌ها را از این منبع بزرگ علمی و انسانی دور نماید.

در بسیاری از نوشته‌های موجود در زمینه مطالعات مربوط به احادیث، روایات و افعال معصومین (علیهم السلام) نه تنها به رویکردهای و جنبه‌های ظاهری و سطحی و تاریخی آنها اکتفا کرده‌اند، بلکه دارای رگه‌های عمیق عاطفی، احساسی و احیاناً اغراق آمیز می‌باشند. این گونه رویکردها بیش از خدمت به اصل دین، نگاه سطحی و غیر آکادمیک را تعمیق می‌بخشند که در جهان کنونی از جایگاه نه چندان مطلوبی برخوردار هستند.

تعالیم شیعی که ریشه در سخنان و رفتار پیامبر اعظم (ص) و امامان معصوم (علیهم السلام) دارد، بهترین منبع برای تبیین، تشریح و تعیین زمینه‌ها و حوزه‌های مربوط به مسائل انسانی و اجتماعی است که چنانچه مورد مطالعه دقیق قرار گیرند، قطعاً رهنمودها و نظریات آنها نه فقط برای جامعه اسلامی، بلکه برای جامعه جهانی مفید، ضروری و قابل بهره برداری می‌باشد.

حضرت امام صادق (ع) را از آن جهت «مؤسس مذهب» می‌خوانند که در دوران وی شرایطی مهیا گردید که آن امام معصوم (ع) فرصتی بیش از سایر امامان (ع) یافت تا سرمایه‌های عظیم نهفته در فرهنگ اسلامی را به جهانیان بشناساند و وارد ساحت‌های گوناگون علمی نماید و با چنین رویکرد آگاهانه‌ای بود که ساختار اسلام واقعی بنیان گذاری شد. در چنین عصری بود که بالندگی و عمق و وسعت مفاهیم و اندیشه‌ها و اعتقادات اسلامی ظاهر گردید. در حقیقت تضارب افکار و مباحثات فلسفی، کلامی و اعتقادی زمینه‌های رشد و پرورش مفاهیم و افکار بلند اسلامی را فراهم ساخت و این امام صادق (ع) است که در آن دوران پرچمدار اسلام راستین بود.

این مقاله در صدد آن است که با مطالعه روایات امام صادق (ع) به ویژه در زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی، یافته‌های کلان و فرآنظری مطرح شده توسط آن امام (ع) را کشف کرده و از این رهگذر، مهمترین مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی را جهت ترسیم مدل و الگویی جامع و کارآمد، تبیین نماید.

بدیهی است که جهت تحقق هدف مذکور می‌بایست به قرآن کریم، احادیث پیامبر اکرم (ص) و سخنان و رفتارهای امامان معصوم (ع) قبل و بعد از ایشان نیز توجه نمود، اما از آنجا که اصولاً امامان شیعه (ع) جلوه‌های متعدد از یک هویت واحداند که بنا به ضرورت‌های زمانی و مصالح اجتماعی و شرایط سیاسی - اجتماعی متجلی می‌شوند، لذا با چنین رویکردی می‌توان گفت که مفاهیم مطرح شده نیز از یک کلیت و جزئیتی برخوردار هستند که این کلیت همان خط کلی است که تمام ائمه اطهار (ع) آن را در طول حیات دنبال کرده و این جزئیت همان شرایط مکانی و زمانی است که نیازمند تبیین‌های موقعیتی و منطبق با وضعیت اجتماعی هر دوران می‌باشد.

به عبارت دیگر، بسیاری از مفاهیم مطرح شده که از کلیت کافی برخوردار نبوده‌اند و با توجه به نیازهای همزمانی (Synchronic) مورد استفاده قرار گرفته‌اند، در طی زمان و با توجه به حرکت درزمانی (Diachronic)، به کلیتی تبدیل شده‌اند که نوعی از پارادایم مسلم و خط دهنده در جامعه اسلامی تبدیل شده‌اند.

از این روی یکی از مهمترین اقدامات امامان معصوم(ع) در دوران زندگانی خود و از جمله امام صادق(ع)، تبدیل جزئیت های همزمانی به یک حرکت درزمانی و کلیتی است که بتواند جایگاه فرانظری را در جامعه اسلامی پیدا کرده و از نوعی معرفت شناسی و شناخت فلسفی عمیق برخوردار گردد.

با توجه به چنین دیدگاهی است که مؤلفه‌های بیان شده در این مقاله می‌تواند به عنوان اصول و مبانی کلی الگوی سبک زندگی اسلامی معرفی شوند. قبل از ورود به بحث اصلی مقاله مناسب است در ابتدا نگاهی مختصر به تاریخچه زندگانی امام صادق(ع) داشته و پس از تبیین مفهوم سبک زندگی، مهمترین مؤلفه‌های بنیادین آن را از منظر امام صادق(ع) معرفی نماییم.

۱. نگاهی مختصر به زندگانی امام صادق(ع)

«حضرت جعفر بن محمد الصادق(ع) در اوایل نیمه دوم ربیع الاول یا آغاز رجب سال ۸۳ (به روایت مفید و کلینی)، و یا در سال ۸۰ هجری قمری، ولادت یافتند و در سال ۱۴۹ هجری قمری، در ۶۵ یا ۶۸ سالگی - برحسب اختلاف روایات - وفات نمودند. ۱۲ تا ۱۵ سال از زندگی آن حضرت، با حیات مبارک جدشان حضرت امام زین العابدین(ع)، و ۱۹ سال نیز با حیات با سعادت والد ارجمندشان حضرت امام محمد باقر(ع) همزمان بوده است. امام صادق(ع) به مدت ۳۴ سال امامت داشته‌اند که در این مدت، با ۷ تن از حکومت گران اموی و عباسی هم عصر بوده‌اند، این حاکمان عبارتند از: ۱- هشام بن عبد الملک [۱۰۵-۱۲۵ ه.ق.]. ۲- ولید بن یزید به عبد الملک [۱۲۵-۱۲۶ ه.ق.]. ۳- یزید بن ولید بن عبد الملک (ملقب به ناقص) [۱۲۶ ه.ق.]. ۴- ابراهیم بن ولید بن عبد الملک [۷۰ روز از سال ۱۲۶ ه.ق.]. ۵- مروان بن محمد [۱۲۶-۱۳۲ ه.ق.]. ۶- عبدالله بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس (ملقب به سفاح) [۱۳۲-۱۳۷ ه.ق.]. ۷- منصور عباسی مشهور به منصور دوانیقی [۱۵۸-۱۳۷ ه.ق.].

امام صادق(ع) قریب به ۵۰ سال از عمر پر برکتشان را در دوره امویان و نزدیک به ۱۵ سال را در عهد عباسیان سپری فرمودند. (کردستانی، ۱۳۸۲، صص ۱۱۶-۱۱۵). گفته شده در روزگار امام باقر(ع) اندکی گشایش پدید آمد و سالیان ۱۴۸-۱۱۴ (دوران امامت امام صادق(ع)) عصر انتشار فقه آل محمد یا به تعبیر دیگر، روزگار تعلیم و تدریس فقه جعفری بود. در این سالها مدینه نیز چهره دیگری یافته بود. (شهیدی، ص ۶۰)

دانشمندان از هیچ یک از اهل بیت رسول خدا به مقدار آنچه که از ابو عبدالله [امام صادق(ع)] روایت دارند، نقل نکرده اند، و هیچ یک از آنان متعلمان و شاگردانی به اندازه شاگردان او نداشته اند، و روایات هیچ یک از آنان برابر با روایتهای رسیده از او نیست. اصحاب حدیث نام راویان از او را چهارهزار تن نوشته اند. نشانه آشکار امامت او خردها را حیران می‌کند و زبان مخالفان را از طعن و شبهات لال می‌سازد. (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۶۶). ذهبی نیز از ابوحنیفه آورده است: «فقیه تر از جعفر بن محمد ندیدم» (ذهبی، ۱۹۵۶، ج ۱، ص ۱۶۶).

حضرت امام صادق(ع) را بنیانگذار و رئیس مکتب تشیع می‌دانند (مغنیه، ۱۳۵۶، ص ۷). این مساله از این نظر اهمیت دارد که در زمان آن حضرت، بسیاری از حوزه‌های مفهومی، چه در بعد نظری خاص، نظری عام و فرانظری و نیز حوزه‌های عملی، چه در بعد زمانی خاص، زمانی عام و فرازمانی به معنای عدم وابستگی به زمان خاص، و بالاخره حوزه‌های اعتقادی، چه در بعد شیعی ناب، چه در بعد تبیین عام اسلامی و چه در بعد تعیین تحریف و تلاش برای پاسخ گویی شرعی و علمی به انحراف‌ها یا سوال‌ها روشن و مورد بحث و بررسی قرار داده و زمینه‌های مختلف آن را برای جامعه اسلامی تبیین کرده است. دوران حضور امیرالمومنین علی(ع) و فرزندانش امام حسن(ع) و امام حسین(ع) را دوره «عدالت» و «شهادت» نامیده‌اند که به دلیل شرایط اجتماعی زمان امام سجاد(ع) به دوره «عرفان» تغییر مسیر داده است. اما آنچه مهم است اینکه در ترسیم یک مدل

برای سبک زندگی اسلامی، مهمترین نیاز، توجه به علم و عقل گرایی و به اصطلاح دوره «فرهنگ سازی» است که در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) تجلی یافته است

این دوره در حقیقت همان فرهنگ سازی عقلانی و خدا محور در راستای ترسیم اصول و مبانی سبک زندگی اسلامی در جهان اسلام است. این دوره، عصر شکوفائی دنیا سازی علمی بر پایه دین می باشد. در این دوره که امام صادق(ع) سردمدار و رهبر آن به حساب می آید، علم و عقل و شرع به حد کمال، مکمل همدیگر می شوند. پایه ای از جهان بینی جدید به وجود می آید که می توان در سایه آن عدالت، شهادت و عرفان را قرائت کرد. عصر امام صادق(ع) در حقیقت عصر، فرهنگ سازی اسلامی بر مبنای «عقلانیت»، «علم گرایی» و «شرع محوری» است.

۲. تبیین مفهوم سبک زندگی

اصطلاح «سبک زندگی» به عنوان یکی از اصطلاحات علوم اجتماعی، پیوند مستقیم و وثیقی با مجموعه ای از مفاهیم مرتبط با گفتمان خود دارد؛ مفاهیمی مانند: عینیت و ذهنیت، فرهنگ و جامعه، فرهنگ عینی و ذهنی، شکل و محتوا، رفتار و معنا، اخلاق و ایدئولوژی و ... . سبک زندگی اموری را شامل می شود که به زندگی انسان، اعم از بُعد فردی، اجتماعی، مادی و معنوی او مربوط می شود. اموری نظیر بینش ها (ادراک ها و اعتقادات) و گرایش ها (ارزش ها، تمایلات و ترجیحات) که اموری ذهنی یا رفتار درونی هستند و رفتارهای بیرونی (اعم از اعمال هوشیارانه و غیرهوشیارانه، حالات و وضعیت جسمی)، وضعیت های اجتماعی و دارایی ها که امور عینی هستند. (Heidegger, 1962, p236)

سبک زندگی به عنوان تجلی عینی اندیشه ها و عقاید، تأثیر فراوانی نیز بر عقاید و اندیشه ها و بخصوص صفات انسانی دارد و از این رو شکل گیری خلق و خو و نگرش ها عموماً متأثر از سبک زندگی است (هندی و دیگران، ۱۳۸۳، ص ۲۲۸).

پیروان هر کدام از مکاتب فکری - فلسفی نیز متناسب با بینش ها و گرایش های خود، سبک خاصی از زندگی را برگزیده اند. از این روی سبک زندگی کنونی در جهان بشریت، یا سنتی است، یا مدرن و یا مدرن زده. برخی سبک زندگی را تجسم تلاش انسان برای یافتن ارزش های بنیادی یا به تعبیری فردیت برتر خود در فرهنگ موجود و شناساندن آن به دیگران تعریف کرده و برخی دیگر آن را به کلیت زندگی و همه فرآیندهای عمومی و خصوصی آن تطبیق داده اند (Adler, 1956, p. 32).

در این میان آنچه اهمیت پرداختن به سبک زندگی را در پژوهش های اجتماعی و اعتقادی مبرهن می سازد، نتایج ناشی از انتخاب سبک های مختلف برای زندگی است که در مواردی منجر به ظهور و بروز بسیاری از آسیب های اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی در سطح جوامع شده و در مواردی دیگر رشد و پیشرفت های علمی، اقتصادی و فرهنگی را برای آنها به ارمغان می آورد. (Quinn, 2000, p53)

آنچه اندیشمندان مسلمان را به تأمل و تعقل در سبک زندگی اسلامی واداشته، تأثیرات سوء و زیانباری است که جوامع اسلامی در قرون اخیر از تمدن و فرهنگ کشورهای غربی که از سبک زندگی غیر اسلامی تبعیت می کنند، متحمل شده اند. در طی سالیان گذشته شاهد آن بوده ایم که به گونه ای لجام گسیخته و ناهنجار، بسیاری از عناصر و مؤلفه های سبک زندگی غربی در میان جوامع اسلامی منتشر شده و در مواردی موجبات انحراف جوامع را فراهم آورده است.

برخی هدف غایی از زندگی خود را در عالم طبیعت دنبال و «لذات گرایی» را به عنوان سبک زندگی خود تعریف کرده و برخی دیگر با توجه به مکاتب جدید اخلاقی، کوشیده اند تا با در نظر گرفتن ارزش های متعالی و غایی برای انسان، گونه ای خاص از سبک زندگی را برای او ترسیم نمایند که تنها در چارچوب جهان ماده قابلیت تحقق پیدا می کند.

در این میان برخی دیگر از مکاتب پیرو ادیان آسمانی با تمسک به معنویت گرایی و فرا رفتن از عالم ماده، تلاش کرده اند ماهیت و هدف از زندگی انسان را در «خدا محوری» به تصویر کشیده و این مطلب را تبیین کنند که اگر خدا از زندگی انسان

کنار گذاشته شود و در فعالیت‌های او حضور نداشته باشد، زندگی بدون هدف خواهد بود و لذا نمی‌توان سبک و سیره‌ای خاص برای نوع‌زدگانی او نیز تصور نمود. در نهایت باید گفت که دغدغه‌دستیابی به معنا و ماهیت زندگی و در پی آن ترسیم نوعی خاص از معیشت که بدان سبک زندگی گفته می‌شود، یکی از اساسی‌ترین دغدغه‌های اصیل آدمی بوده است. (علیزمانی، ۱۳۸۶، ص ۶۴).

بی‌شک، یکی از راه‌های تبیین الگوی سبک زندگی، شناسایی عناصر و مؤلفه‌هایی است که اندیشمندان مختلف به عنوان ویژگی‌های یک سبک زندگی برشمرده و در تحقیقات خود بدان اشاره کرده‌اند. به عنوان مثال برخی اندیشمندان غربی از آنجا که سبک زندگی را شامل همه رفتارها، افکار، احساسات و کنش‌های اجتماعی افراد دانسته، لذا مواردی مانند: شیوه تغذیه، خودآرایی و پوشش، نوع مسکن، وسایل حمل و نقل، شیوه‌های گذران اوقات فراغت و ... را به عنوان بخشی از مؤلفه‌های سبک زندگی برشمرده‌اند. (Adler, 1956, p. 32)

در آثار چاپین (۱۹۳۵) و اسول (۱۹۴۰) نیز بر مواردی همچون محل سکونت و وسایل خانه تأکید شده و کلاکھون (۱۹۵۸) نیز بیشتر بر رفتارهای شخصی و نحوه استفاده از مواهب طبیعی در زندگی اشاره شده است (برای کسب اطلاعات بیشتر ر.ک: مهدوی کنی، ۱۳۸۷، صص ۱۹۹-۲۳۰).

با این حال در یک جمع‌بندی کلی از آثار و مؤلفه‌های ارائه شده در مورد شاخصه‌های سبک زندگی از منظر اندیشمندان غربی باید گفت که اکثر موارد اشاره شده، تنها در حوزه فردی و یا بخش‌هایی از مسائل اجتماعی بوده و رویکردی کامل و جامع در زمینه نیازها و اقتضائات نوع بشری را ندارند. به عنوان مثال در موارد مطرح شده توسط این اندیشمندان، به مؤلفه‌های ذیل اشاره نشده است:

- نوع اعتقادات و بینش فرد
- نوع اندیشه و منطق حاکم بر اعمال فرد
- نوع گرایش و روابط انسانی فرد در خانه و جامعه
- نوع احساسات و روابط عاطفی فرد در خانه و جامعه
- کیفیت تأمین نیازهای ثانویه فرد در محیط‌های مختلف
- عدم توجه به دوران قبل و بعد از حیات فرد در دنیا
- عدم توجه به جایگاه دین در زندگی فرد
- عدم توجه به جایگاه اراده در شکل‌گیری سبک زندگی
- عدم توجه به کیفیت اعمال فرد در فرایند سبک زندگی
- و ...

بدیهی است نظریه پردازانی که در آغاز قرن بیستم از اصطلاح «سبک زندگی» استفاده کرده، مؤلفه‌های آن را با رویکرد انسان‌محوری، منفعت‌طلبی و مصرف‌گرایی تنظیم و تدوین کرده‌اند، لذا شایسته است اولاً به منظور تبیین مفهوم سبک زندگی در هر جامعه‌ای، مطالعات مستقلی با توجه به فرهنگ و اعتقادات آن جامعه انجام شده و ثانیاً برای استخراج عناصر و مؤلفه‌های سبک زندگی در آن جامعه، رویکردهایی جامع، آینده‌نگرانه و فرا اجتماعی نیز مدنظر قرار گیرند. بنابراین لازم است مفهوم و مؤلفه‌های سبک زندگی در مطالعات و تحقیقات علمی توسعه یافته و با استفاده از رویکردهای دینی - مذهبی، مطالعات جدیدی در این حوزه صورت گیرد.

این در حالی است که یکی از مهمترین امتیازات خاص سبک زندگی اسلامی آن است که در آن به همه عوامل و عناصر فردی، اجتماعی، عاطفی، اعتقادی، اقتصادی و ... زندگی یک فرد توجه کرده و تلاش دارد تا به صورت آیین‌نامه و دستوری

کامل و جامع در همه زمینه‌ها و بدون ایجاد هیچ گونه ابهام و نقصی، زندگی یک فرد را از پیش از تولد تا بعد از حیات برنامه ریزی و هدایت کند. این مطلب بدان معنا است که سبک زندگی اسلامی یک پیوستار بزرگ است که دارای مراتب مختلفی با توجه به سطح نگرش‌ها و بینش‌ها و قابلیت‌های افراد دارد.

لذا هرچه قابلیت و توانایی افراد در برخورداری و فهم معارف دینی گسترش یافته، سطح سبک زندگی آنان ترقی پیدا می‌کند و کاهش این سطح بیانگر عدم توانایی فرد در فهم معارف و برخورداری از مواهب این نعمت بزرگ است.^۱ از همین روی است که در قرآن کریم افراد جامعه ایمانی، مرتب به افزایش ابعاد ایمانی امر شده^۲ و در تعریف منافقین نیز مسئله نزدیکی و دوری آنان به کفر و ایمان را مطرح کرده است.^۳

۳. معرفی روش تحلیل محتوا

روش «تحلیل محتوا» (Content Analysis) و یا «روش تحلیل مضمونی» (Tematic Analysis) که روشی علمی برای تفسیر «متن» (Text) است، از جمله روش‌های تحقیقی است که در حوزه علوم انسانی و به خصوص در رابطه با زیر رشته‌های علوم سیاسی و علوم اجتماعی کاربرد داشته و به علت این که نتایج به دست آمده از طریق این روش، دارای اعتبار و روایی بالایی می‌باشند، بسیار مورد توجه محققین و پژوهشگران قرار گرفته است. در ذیل به صورت مختصر اطلاعاتی در رابطه با این روش بیان می‌شود.

با رشد جوامع انسانی و توسعه علوم و تکنولوژی، انسان به محدودیت روش‌های تحقیق اولیه در علوم اجتماعی و علوم انسانی پی برده و با تأمل بسیار روش‌های نوینی را ابداع کرد تا بتواند در عرصه پژوهش‌های شناخت روابط انسانی و فرهنگی از پایایی و روایی بیشتری برخوردار باشند. یکی از مهمترین روش‌های شناسایی و جمع‌آوری داده‌ها (اطلاعات) که با توجه به موضوع، شرایط و هدف این تحقیق کاربرد بیشتری برای محققان داشته است، روش تحلیل محتوا می‌باشد. لورنس باردن در کتاب خود با عنوان «تحلیل محتوا» اشاره می‌کند که «تحلیل محتوا در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتوا است و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قرار دادن اجزای یک متن (کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند) در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵، ص ۲۹).

در حقیقت تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام‌ها و مفاهیم معینی نوشته شده باشد و دارای ماهیتی مشخص باشد؛ لذا تحلیل محتوا در مورد کلمات عامیانه‌ای که دارای مفاهیم ساده بدیهی و مشخصی هستند به کار نمی‌رود. پیام‌هایی که توسط متن منتقل می‌شود می‌تواند دارای معانی مختلفی باشد لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها کاملاً نظام‌مند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کند لذا آشنا شدن با روش تحلیل محتوا نیز ضروری می‌باشد.

تحلیل محتوای متن تاریخچه بسیار قدیمی دارد. با استفاده از این روش برای اولین بار کتب و متون مذهبی را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دادند. در سال ۱۹۵۵م مجموعه اشعار شاعری ناشناس تحت عنوان سرودهای صهیون مورد بررسی قرار می‌گیرد چرا که از سانسور دولتی مصون بوده و منجر به تضعیف روحانیت ارتدوکس کلیسای دولتی می‌شود. اهمیت این تحلیل بر سر خطرناک بودن یا نبودن مضمون این اشعار است (باردن، ۱۳۷۵، ص ۹).

^۱ اشاره به آیه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائده: ۳)

^۲ اشاره به آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ» (نساء: ۱۳۶)

^۳ اشاره به آیه: «هُمْ لِلْكَفْرِ يَوْمئذٍ أَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيمَانِ يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ» (ال عمران: ۱۶۷)

لاسول، عمده‌ترین کاربرد تحلیل محتوا را، مطالعه ارتباطات به منظور پاسخ دادن به این سوال قدیمی تحقیق در ارتباطات می‌داند که «چه کسی؟ چه چیزی را؟ به چه کسی؟ چرا؟ چگونه؟ و با چه تاثیری؟ می‌گوید». (کیوی و کامپنهود، ۱۳۸۱، ص ۲۲۲).

به منظور انجام این تحقیق، پس از مطالعه انواع فنون روش تحلیل محتوا که در منابع مختلف پیرامون آن بحث شده است، فن «تحلیل محتوای مضمونی» بر مبنای واحد «روایات» انتخاب و جداول تحلیل محتوا بر این اساس تشکیل و سپس مفاهیم، جهت گیری‌ها و نقش هدایتی هر کدام از روایات استخراج شده است. به عبارت دیگر ابتدا با نگاه تفسیری به هر روایت، گزاره مفهومی و جهت گیری آن استخراج و سپس جایگاه و نقش آن مفهوم در الگوی سبک زندگی اسلامی درج گردیده است. فرایند روش انجام این تحقیق به شرح ذیل می‌باشد:

۱. استخراج روایات امام صادق(ع) در کتب حدیثی (بوژه کتاب «میزان الحکمه» به دلیل معتبر بودن روایات آن)
۲. ثبت کلیه روایات در جدول تحلیل محتوا (با تأکید بر ترجمه روایات)
۳. استخراج مفاهیم اصلی هر روایت بر اساس جایگاه حدیث در کتب حدیثی و شروح محدثین
۴. استخراج جهت گیری اصلی هر روایت در چارچوب الگوی سبک زندگی اسلامی
۵. دسته بندی موضوعی و مفهومی روایات هر کدام از مؤلفه‌های مطرح
۶. مقوله بندی مضامین و طبقه بندی آنها
۷. مدل سازی و ارائه نظریه بر اساس نتایج تحقیق.

در حقیقت این امور ۷ گانه، روش تحقیق و عملکرد محقق در این گونه پژوهش‌ها را نشان می‌دهد که در ابتدای کار و پس از مطالعه روش تحقیق به صورت اجمالی مشخص شده و در طول تحقیق نیز به صورت تفصیلی، تبیین شده است. در ذیل نمونه‌ای از جدول تحلیل محتوای روایات امام صادق(ع) جهت آشنایی با روش و روند تحقیق درج شده است:

جدول ۱. جدول تحلیل محتوای آیات تقوا

ردیف	منبع	شماره حدیث	متن روایت	جهت گیری	مضمون اصلی	مقوله
۱.	میزان الحکمه	۱۲۵	---	معرفی خدا و ضرورت ایمان	دین	محوریت دین
۲.	وسائل الشیعه	۵۳۱	---	توصیه به تعلیم و تعلم و آداب آن	علم	توسعه علمی
۳.	کافی	۸۳	---	ضرورت رعایت تقیه و حفظ مصالح مسلمین	تقیه	امنیت جامعه
۴.						

۴. مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع)

برای کشف و شناسایی مهمترین مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی در گفتمان روایی امام صادق(ع) اصولاً باید به روایات مختلف جمع آوری شده ایشان مراجعه نمود. با توجه به اینکه کتاب «میزان الحکمه» یکی از کتاب‌های معتبر هم از

نظر جمع آوری روایات معتبر و هم از نظر شیوه جمع آوری و بالاخره انتخاب روایات مختلف با طبقه بندی موضوعی می‌باشد، این کتاب به عنوان منبع اصلی مورد استفاده قرار گرفته، اگرچه به دیگر کتب حدیثی نیز گاه مراجعه شده است. روش بکار گرفته شده در این مقاله علاوه بر جمع آوری کلیه روایات مندرج در این کتاب از امام صادق(ع)، گزینش روایات همسو با مطالعه مورد نظر، مقوله بندی آنها در موضوع‌های مختلف، تعیین محورهای مضمونی هر مقوله و نهایتاً تحلیل محتوای آنها برای کشف رویکردهای مورد استفاده در آنها بوده است. بدیهی است کار صورت گرفته در این مقاله نمی‌تواند منعکس کننده همه رویکردها و یا جامعیت مطلق آنچه که توسط امام صادق(ع) در این روایات بیان شده، باشد، اما امیدوارم نمونه‌ای قابل قبول در این زمینه که حداقل علاوه بر کشف رویکردهای مزبور شیوه و روش جدیدی برای چنین مطالعات است، تلقی گردد.

مهمترین مؤلفه‌های به دست آمده از مطالعه روایات مختلف مرتبط با موضوع این مقاله عبارتند از:

۴-۱. محوریت دین در سبک زندگی اسلامی

تحلیل محتوای مجموع روایات امام صادق(ع) بیانگر آن است که رویکرد کلی آن امام همام در خلق یک سبک زندگی اجتماعی - فرهنگی، حول محوریت دین می‌باشد. از آنجا که اصولاً یکی از مهمترین اقدامات امامان معصوم(ع) در طول تاریخ، جریان سازی اندیشه‌ای و تمدنی بوده است که بتواند هویت اجتماعی جامعه را بر محور ماهیت دین شکل داده و ماندگار سازد، لذا الگوسازی صورت گرفته توسط ایشان، مرزهای واضحی با دیگر گفتمان‌های غیردینی دارد. در همین رابطه است که بسیاری از قیام‌ها، سکوت‌ها، اعتراضات، صلح‌ها، مناظره‌ها، مخالفت‌ها، درگیری‌ها و توافق‌ها صورت گرفته، چرا که ادامه حیات ماهیت واقعی و ناب دین اسلام مهمترین هدف بوده است. برخی از روایات امام صادق(ع) که بیانگر این موضوع اصلی و اساسی در الگوی سبک زندگی اسلامی می‌باشد، به شرح ذیل است:

- امام صادق(ع): خداوند عزّ و جلّ ایمان را به هفت بخش تقسیم کرده است: نیکوکاری، راستگویی، یقین، خشنودی، وفاداری، دانش و بردباری. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۴۴۲)
- امام صادق(ع): ملعون است، ملعون، کسی که بگوید: ایمان، گفتار است، بدون کردار. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۳۷۱)
- امام صادق(ع): هیچ یک از شما به حقیقت ایمان نمی‌رسد، مگر آن که دورترین کس به خود را، برای خدا دوست بدارد و نزدیکترین کس خود را به خاطر خدا دشمن بدارد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۳۹۲)
- امام صادق(ع): از نشانه‌های ایمان حقیقی این است که حق را، هر چند به زیان تو باشد، بر باطل، هر چند به سود تو باشد، ترجیح دهی. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۳۹۶)
- امام صادق(ع): کسی که مردم را به اندک گناهی کیفر دهد، نباید به سروری چشم داشته باشد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۶۹۳۵)
- امام صادق(ع): درباره آیه «آنان که آنچه خدا دستور به پیوند دادندش داده پیوند می‌دهند»: یکی از مصادیق آن صله رحم است و تأویل نهایی آن، پیوند برقرار کردن با ما [خاندان] است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۲۴۳)
- امام صادق(ع): شش چیز در مؤمن نباشد: تنگنایی، تیره روزی (بی خیری)، حسادت، لجبازی، دروغ و تجاوز. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۴۹۲)

۴- امام صادق(ع): شوهر در رابطه با همسرش از سه چیز بی نیاز نیست: سازگاری با او، تا بدین وسیله سازگاری و محبت و عشق او را به خود جلب کند، و خوش خویی با او و دلبری از او با آراستن خود در چشم وی، و فراهم آوردن امکانات رفاهی او. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۰۷۲)

۴-۲. محوریت تربیت در سبک زندگی اسلامی

در گفتمان اسلامی، تربیت فردی یکی از مهمترین گام‌ها برای تربیت اجتماعی تلقی می‌گردد. این تربیت زمینه ساز تربیت اجتماعی است که هویت اسلامی را می‌تواند بازنمایی کند. مسئله تربیت، بویژه تربیت فردی به منظور تحقق سبک زندگی اسلامی از دیدگاه امام صادق(ع) آنچنان دارای اهمیت می‌باشد که آن حضرت در روایات خود، به ابعاد مختلف آن اشاره کرده و به عنوان نمونه به مسائل ذیل اشاره کرده‌اند:

(۱) غلبه بر نفس:

۱- امام صادق(ع): مؤمن، مغلوب فرج و رسوای شکم خود نمی‌شود. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۵۶۱)

۲- امام صادق(ع): زن نسبت به شوهر سازگار خود سه نکته را باید رعایت کند: حفظ کردن خود از هر گناه (آلودگی)، تا شوهرش در هر حال، خوشایند یا ناخوشایند، در دل به او اطمینان داشته باشد و [دیگر] مراقبت از او و زندگی‌اش، تا شوهرش در صورتی که لغزشی از وی سرزند، نسبت به وی عطف و مهربان باشد و [سوم] اظهار عشق به او، با خوش زبانی و دلبری و سر و وضع مناسب و خوشایند در نظر او. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۰۶۶)

۳- امام صادق(ع): مرد برای اداره منزل و خانواده خود به سه خصلت نیاز دارد که اگر هم به طور طبیعی آنها را نداشته باشد، باید خود را به تکلف در آنها وا دارد: خوش رفتاری، گشاده دستی سنجیده، و غیرت بر حفاظت از آنها. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۰۷۱)

(۲) پرهیز از ریاکاری:

۱- امام صادق(ع): از ریاکاری بپرهیز؛ زیرا هر که برای غیر خدا کاری کند، خدا او را به همان کسی که برایش کار کرده است وا گذارد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۶۹۹۱)

۲- امام صادق(ع): بنده را چه زیان که هرگاه خدا او را بشناسد، مردم نشناسندش؟! هر که برای چشم مردم کار کند، پاداشش به عهده مردم است و هر که برای خدا کار کند، پاداشش با خداست. و بی گمان هرگونه ریایی، شرک است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۶۹۹۲)

۳- امام صادق(ع): خداوند عزّ و جلّ فرموده است: من بهترین شریک هستم. هر کس در کاری که می‌کند، شریکی برای من قرار دهد، آن کار را نپذیرم، جز عملی که خالص برای من باشد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۶۹۹۵)

(۳) پرهیز از سعایت کردن:

۱- امام صادق(ع): به نقل از از پدراناش (علیهم السلام): پیامبر خدا (ص) فرمود: بدترین مردم «مثلث» است. عرض شد ای رسول خدا! «مثلث» کیست؟ حضرت فرمود: کسی که از برادر خود نزد حاکم سعایت می‌کند و در نتیجه، هم خودش، هم برادرش و هم حاکم را به ورطه هلاکت اندازد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۹۳۹۶)

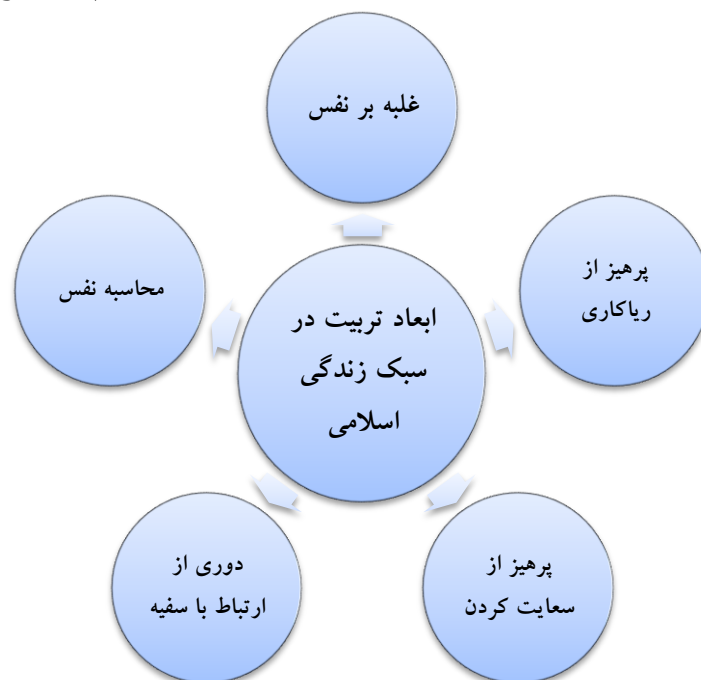
(۴) دوری از ارتباط با سفیه:

- امام صادق(ع): با بی اعتنائی به سفیه و ندادن جواب او، با وی مقابله کن، تا مردم جانب تو را بگیرند؛ زیرا کسی که جواب سفیه را بدهد و مقابله به مثل کند، هیزم روی آتش نهاده است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۸۳۹)

(۵) محاسبه نفس:

- امام صادق(ع): هر که دو روزش یکنواخت باشد مغبون است و هر که فردایش بدتر از امروزش باشد فریب خورده است و هر که کاستیهای خود را جستجو نکند، پیوسته در کاستی ماند و هر که کاستی اش بیاید مرگ برایش بهتر است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۶۲۱)

نمودار شماره ۱: ابعاد تربیت در سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع)

۳-۴. تأکید بر هویت سازی اجتماعی در سبک زندگی اسلامی

الگوی سبک زندگی اسلامی برساخته از روایات امام صادق(ع) دارای ابعاد و مفاهیم مختلفی است که مهمترین آن «هویت سازی اجتماعی» است. شاید هویت سازی اسلامی را بتوان اساسی ترین نظریه جامعه شناسی اجتماعی امام صادق(ع) دانست. در این هویت سازی، ویژگی های جامعه اسلامی نه تنها تعریف و معرفی می شود، بلکه جامعه را ترغیب می کند که به این هویت خود را آشکار و باز معرفی سازد. به عبارت دیگر این نظریه نه تنها بازتابی از ویژگی های خاص جامعه اسلامی است، بلکه در عین حال ساختار شکنی ساخت های کهنه و غیراسلامی و ساختن ساخت های جدید اسلامی است. به برخی از این روایات در این زمینه اشاره می شود:

- امام صادق(ع): دوستان ما کسانی اند که در برابر فرمان ما تسلیم بوده، و از آثار ما پیروی و در همه امور به ما اقتدا کنند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۵۲۸)

- امام صادق(ع): ما ریشه همه خوبیها هستیم و هر نیکی، ثمره شاخه‌های ماست. از جمله نیکبختیهاست: توحید، نماز، روزه، فرو خوردن خشم، گذشت از بدی کننده، ترحم به فقیر، رسیدگی به همسایه و اعتراف به فضل فضلا. دشمن ما [نیز] ریشه همه بدبختیهاست و هر زشتی و بدکاری، ثمره شاخه‌های اوست، از جمله: دروغ، بخل، سخن چینی، بریدن از خویشاوندان، ربا خواری، به ناروا خوردن مال یتیمان، تعدی از حدودی که خدا دستور داده است، ارتکاب زشتیهای آشکار و نهان، زنا، دزدی و هر زشتی دیگری از این دست. پس دروغ می‌گوید کسی که بگوید با ماست ولی به شاخه‌های دشمن ما چنگ آویزد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۴۸)

- امام صادق(ع): درباره آیه «بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر چیزی می‌خواهید و از بریدن خویشاوندیها پروا کنید» - فرمود: منظور خویشاوندیهای مردم است. همانا خداوند عز و جل به پیوند آن فرمان داده و آن را بزرگ و مهم شمرده است، مگر نمی‌بینی که آن را در ردیف [نام] خود قرار داده است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۲۴۴)

- امام صادق(ع): آنگاه که جهم بن حمید به ایشان عرض کرد: خویشاوندانی دارم که عقیده و مذهب مرا ندارند، با این حال، آیا آنان را بر من حقی هست؟ فرمود: آری، حق خویشاوندی را هیچ چیز از بین نمی‌برد. در صورتی که با تو هم باور بودند، دو حق داشتند: حق خویشاوندی و حق اسلام. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۲۴۵)

- از امام صادق(ع) پرسیدم: آیا انسان می‌تواند با خویشاوندی که [مذهب] حق را نمی‌شناسد قطع رابطه کند؟ حضرت فرمود: نباید از او بُرد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۲۴۶)

- امام صادق(ع): ملعون است، ملعون، کسی که بگوید: ایمان، گفتار است، بدون کردار. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۳۷۱).

- امام صادق(ع): از نشانه‌های ایمان حقیقی این است که حق را، هر چند به زیان تو باشد، بر باطل، هر چند به سود تو باشد، ترجیح دهی. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۳۹۶).

۴-۴. تأکید بر توسعه علمی در سبک زندگی اسلامی

یکی از ویژگی‌های مهم الگوی سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع)، تأکید آن امام همام بر توسعه علمی در قالب عناوینی همچون: بسط علم اسلامی، افق سازی مذهبی و نظریه پردازی دینی است که عمدتاً در خلال مناظرات ایشان با افراد مختلف شکل گرفته است. این مناظرات در حقیقت خط مشی کلی این الگو را تعیین و حدود و ثغور و ویژگی‌های آن را تعیین می‌کند. بیشترین خصوصیات مطرح شده در این زمینه، روش‌ها و اخلاق حاکم بر طرح مسائل علمی و مباحثات کلامی است که می‌توان از این شیوه‌ها و روش‌ها، نظریه‌های مختلفی را در خصوص چگونگی و کیفیت توسعه علمی و جنبش نرم افزاری علوم انسانی - اسلامی استخراج نمود.

به عنوان مثال در این زمینه می‌توان به سه ویژگی مهم در خصوص جایگاه و اهمیت توسعه علمی از منظر امام صادق(ع) یعنی: «بسط علم اسلامی»، «افق سازی مذهبی» و «نظریه پردازی دینی» اشاره نمود که روایات آن بدین شرح است:

- امام صادق(ع): از اندرزهای لقمان به فرزندش این بود که: ... فرزندم! از روزها و شبها اوقات خود بخشی را به تحصیل علم اختصاص بده؛ زیرا تو هرگز برای خود خسران و ضایعه ای چون ترک علم نخواهی یافت. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۶۳۴)

- امام صادق(ع): بهترین میراثی که پدران برای فرزندان می‌گذارند ادب است، نه ثروت؛ زیرا که ثروت می‌رود و ادب می‌ماند. مسعده (راوی حدیث) می‌گوید: مقصود حضرت از ادب، دانش است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۳۴۵)

- امام صادق(ع): در علم ودانش با یکدیگر صادق باشید؛ زیرا خیانت در علم، بدتر از خیانت در مال است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۵۵۳۶)

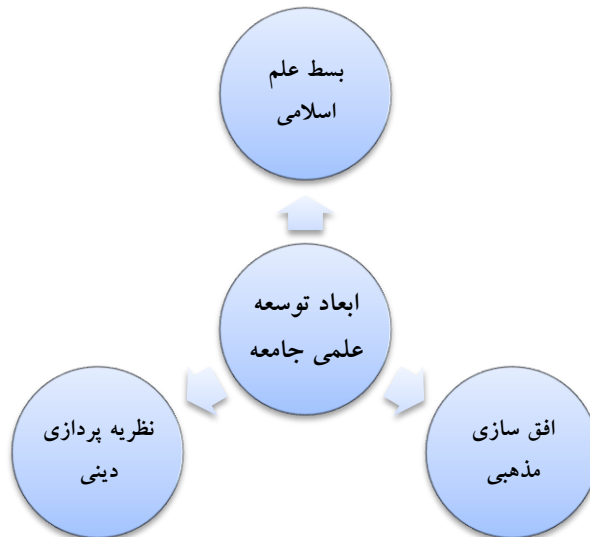
- امام صادق(ع): زندیقی مصری، آوازه دانش امام صادق(ع) را شنیده بود. از این رو به مدینه آمد تا با ایشان مناظره کند، اما آن حضرت را در مدینه نیافت. به او گفته شد: حضرت در مکه است. زندیق راهی مکه شد. چون امام صادق(ع) از طواف فارغ شد، زندیق نزد ایشان آمد و در مقابل امام نشست. امام به زندیق فرمود: آیا می دانی که زمین را پایین وبالایی است؟ عرض کرد: آری. فرمود: آیا پایین زمین رفته ای؟ عرض کرد: خیر. فرمود: پس چه می دانی که پایین زمین چیست؟ عرض کرد: نمی دانم ولی گمان می کنم که زیر آن چیزی نیست. امام(ع) فرمود: تا به چیزی یقین نیابی، گمان کارساز نیست. امام صادق(ع) فرمود: آیا به آسمان بالا رفته ای؟ عرض کرد: خیر. فرمود: می دانی در آنجا چیست؟ عرض کرد: خیر. فرمود: آیا به مشرق و مغرب رفته ای و آن سوی آنها را دیده ای؟ عرض کرد: خیر. حضرت فرمود: شگفتا از تو، تو نه به مشرق رفته ای نه به مغرب، نه زیر زمین فرو رفته ای و نه به آسمان بر رفته ای و آن جاها را نیازموده ای تا بدانی در ورای آنها چیست و با این حال آنچه را در آنهاست انکار می کنی! آیا عاقل، چیزی را که نمی داند انکار می کند؟!

در این هنگام زندیق گفت: تاکنون کسی جز شما با من اینچنین سخن نگفته بود. حضرت(ع) فرمود: بنابراین تو در این موضوع شک داری که شاید درست باشد یا درست نباشد؟ زندیق گفت: شاید چنین باشد. امام صادق(ع) فرمود: ای مرد! کسی را که نمی داند، بر آن که می داند برهانی نیست و جاهل را بر عالم حجت نباشد. ای برادر مصری! از من بشنو، که ما درباره خدا هرگز شک نداریم. آیا نمی بینی خورشید و ماه و شب و روز بی آن که دچار خطا شوند، می آیند و می روند؟ هشام گفت: آن زندیق، در پایان به دست امام صادق(ع) ایمان آورد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۵۱۳۵)

- امام صادق(ع) در بخشی از مناظره خود با یک زندیق فرمود: اگر بگویی خدا دو تاست، از این دو حالت بیرون نیست که یا هر دو از هر جهت یکسانند یا از تمام جهات متفاوتند. از آن جا که ما آفرینش را نظام مند می بینیم و فلک را در گردش و آمد و شد شب و روز و خورشید و ماه را مرتب، درستی کار و تدبیر و هماهنگی امور، دلالت بر این دارد که مدبر یکی است. وانگهی، اگر ادعا کنی خدا دو تاست لازمه اش این است که فاصله ای میان آنها باشد تا دو تا بودن آنها صدق کند. در این صورت، آن فاصله خود خدای سوم است که همچون آنها قدیم است و در نتیجه، اعتقاد به خدای سوم بر تو لازم می آید و اگر سه خدا ادعا کنی همان چیزی لازم می آید که در مورد اعتقاد به دو خدا گفتیم؛ یعنی باید میان آنها، دو فاصله باشد که در این صورت وجود پنج خدا لازم می آید و به این ترتیب تعداد خدایان تا بی نهایت پیش می رود. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۲۴۷۴)

- امام صادق(ع) در پاسخ به این پرسش که دلیل بر خدای یگانه چیست، فرمود: نیازمندی آفریدگان. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۲۴۷۵)

نمودار شماره ۲: ابعاد توسعه علمی در سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع)

۴-۵. تأکید بر هویت سازی سیاسی در سبک زندگی اسلامی

الگوی سبک زندگی تبیین شده از منظر امام صادق(ع) دارای مؤلفه‌های متعددی است که از جمله آنها، تأکید بر هویت سازی سیاسی می‌باشد. این مقوله نیز خود دارای ابعاد گوناگونی است که مهمترین آنها عبارتند از: «امامت»، «هدایت» و «عدالت». همانگونه که قبلاً نیز مورد اشاره قرار گرفت، زبان حاکم بر روایات و سخنان امام صادق(ع) دارای یک بُعد مهم سیاسی - اجتماعی است که هدف آن بحران زدائی و ایجاد آرامش در جامعه می‌باشد. این ویژگی در عصر امام از حساسیت فوق العاده مهمی برخوردار بوده و توانسته هویت اسلامی به ویژه شیعی را از بحران‌ها و خطرات مهم محافظت نماید.

مهمترین ابعاد و ویژگی‌های نظریه هویت سازی سیاسی امام صادق(ع)، تأکید بر امامت حق، هدایت واقعی و عدالت در حاکمیت بوده است که می‌توان گفت ساختار اصلی این نظریه را تشکیل می‌دهد. اگرچه در این خصوص به لحاظ تنوع روایات نمی‌توان به همه این ابعاد پرداخت، لذا تنها به برخی از این روایات در این رابطه اشاره می‌گردد:

- امام صادق(ع): بیشترین افسوس را در روز قیامت کسی می‌خورد که سخن از عدالت بگوید اما خود با دیگران به عدالت رفتار نکند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۱۲۱)

- امام صادق(ع): نشانه ایمان راستین آن است که حق را، هر چند به زیانت باشد، بر باطل، اگر چه سودت رساند، ترجیح دهی. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۲۶۸)

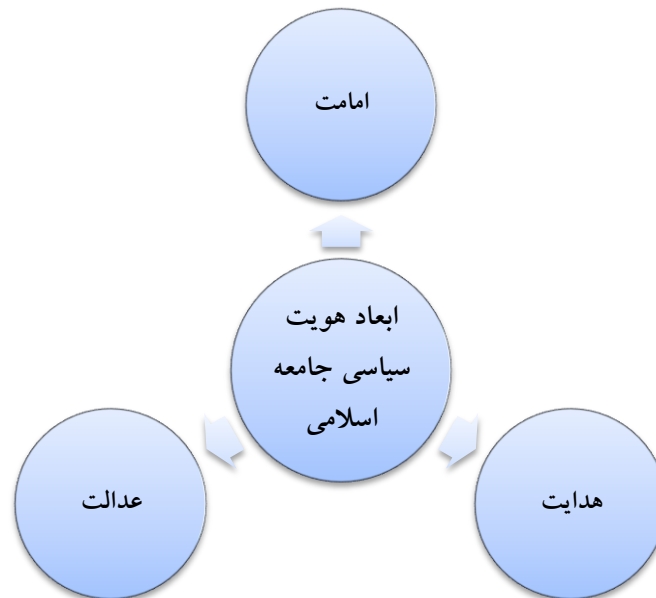
- امام صادق(ع): هر که برای ستم ستمکاری عذر بتراشد (کارهای او را توجیه کند) خداوند کسی را بر او مسلط گرداند که به وی ستم کند و در این صورت چنانچه [برای رفع ستم از خود] دعا کند، دعایش مستجاب نشود و خداوند در برابر ستمدیدی اش به او اجر و پاداش ندهد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۵۹۲۷)

- امام صادق(ع): اگر بندگان، پیشوای ستمگر را که از جانب خدا نیست به زمامداری گیرند، خداوند کارهای شایسته ای را که انجام می‌دهند نخواهد پذیرفت. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۶۰)

- امام صادق(ع): خداوند زمین را بدون عالم نگذاشته است؛ و اگر این نبود، حق از باطل شناخته نمی‌شد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۶۷)

- امام صادق(ع): زمین - از همان گاه که پدید آمده - از حجتی دانا که هر حقی را که مردم به دست فراموشی می‌سپارند زنده کند، تهی نبوده است. آنگاه این آیه را تلاوت فرمود: «می‌خواهند با دهانهای خود نور خدا را خاموش کنند حال آنکه خدا نور خود را کامل خواهد کرد، گر چه کافران را ناخوش آید». (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۷۰)
- امام صادق(ع): در زمین همیشه حجت هست؛ زیرا مردم را اصلاح نمی‌کند مگر حجت و زمین را به سامان نمی‌آورد مگر حجت. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۸۶)
- امام صادق(ع): هر که به ناحق جویای ریاست شود، از اطاعت به حق مردم نسبت به خود محروم گردد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۶۹۳۱)

نمودار شماره ۳: ابعاد هویت سیاسی جامعه اسلامی از منظر امام صادق(ع)

۴-۶. تأکید بر هویت سازی فرهنگی در سبک زندگی اسلامی

نظریات مطرح شده از جانب امام صادق(ع)، بویژه مباحث مطرح شده در خصوص مسائل فرهنگی، در حقیقت تبیین کننده رویکردهای هویتی و تمدن سازی است که عمدتاً می‌توان به شکل کلی شاخه‌ها و ابعاد آن را در همه روایات امامان معصوم، از جمله امام صادق(ع) مشاهده نمود.

در این قسمت تلاش شده تا برخی از روایات آن حضرت(ع) که به شکل ویژه ای به مسائل فرهنگی و نقش آنها در هویت سازی جامعه و حرکت به سمت سبک زندگی اسلامی تأکید دارند، مورد اشاره قرار گیرند:

- امام صادق(ع): من به سه کس ترحم می‌کنم که شایسته مهربانی اند: عزیزی که به خواری افتاده و توانگری که نیازمند گشته و دانشمندی که خانواده اش و مردمان نادان، او را خفیف و بی قدر می‌شمارند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۱۸۶)

- امام صادق(ع): هر کس دوستی و دشمنیش برای دین نباشد، دین ندارد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۳۳۵۳)
- امام صادق(ع): نشانه دین دوستی آدمی، دوست داشتن برادرانش می‌باشد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۳۳۵۴)

- امام صادق(ع): ایمان نباشد مگر با عمل، و عمل نباشد مگر با یقین، و یقین تحقق نمی‌یابد مگر با خشوع. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۸۶۹)
- امام صادق(ع): پایداری بر عمل تا خالص بماند، سخت تر از خود عمل است. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۹۸۵)
- امام صادق(ع): از نشانه‌های دین دوستی آدمی این است که برادرش را دوست داشته باشد. (الاختصاص : ۳۱) (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۷۸)
- امام صادق(ع): ملعون است، ملعون، کسی که برادرش دستِ صلح و آشتی به سوی او دراز کند و او آشتی نکند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۲۲۳)
- امام صادق(ع): مؤمن را بر مؤمن هفت حقّ است که خداوند عزّ و جلّ آنها را بر او واجب کرده است و خدا درباره آنها از او بازخواست می‌کند: او را در چشم خود بزرگ شمارد، در دل دوستش بدارد، با مال و دارایی خود یاریش رساند، بر او همان پسندد که بر خود می‌پسندد، غیبت او را حرام شمارد، در بیماری به عیادتش رود، در تشییع جنازه اش شرکت کند و بعد از مرگ جز به خوبی از وی یاد نکند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۳۱۹)
- امام صادق(ع) در بیان حقوق مؤمن بر مؤمن فرمود: مهمترین این حقوق آن است که برای او همان چیزی را دوست داشته باشی که برای خود دوست داری و بر او نپسندی آنچه را بر خود نمی‌پسندی. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۴۳۲۴)

۷-۴. تأکید بر مناسبات صحیح اقتصادی در سبک زندگی اسلامی

می‌دانیم که نگاه دین اسلام به اقتصاد، به عنوان یک اصل و نه زیر بنا مطرح بوده و در آموزه‌های دینی به مثابه یک خط مشی اجتماعی برای رشد جامعه مورد تأکید قرار گرفته است. (علیدوست خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۱۹-۲۰)

روایات بسیاری از امامان معصوم(ع) درباره مسائل اقتصادی وجود داشته که ابعاد مختلفی را در این رابطه مطرح می‌کنند. در بخشی از روایات منقول از امام صادق(ع) نیز به سه ویژگی مهم در زمینه مناسبات اقتصادی جامعه اسلامی تأکید شده که عبارتند از: «حلال بودن روزی» به عنوان یک تلاش اقتصادی فردی، «رفاه اقتصادی جامعه» به مثابه یک رویکرد مهم برای رشد اجتماعی و «رعایت حقوق کارگران» به منزله مهمترین رکن اقتصادی جامعه که رعایت توأمان هر سه با یکدیگر می‌تواند مجموعه روابط اقتصادی جامعه را بیمه کند.

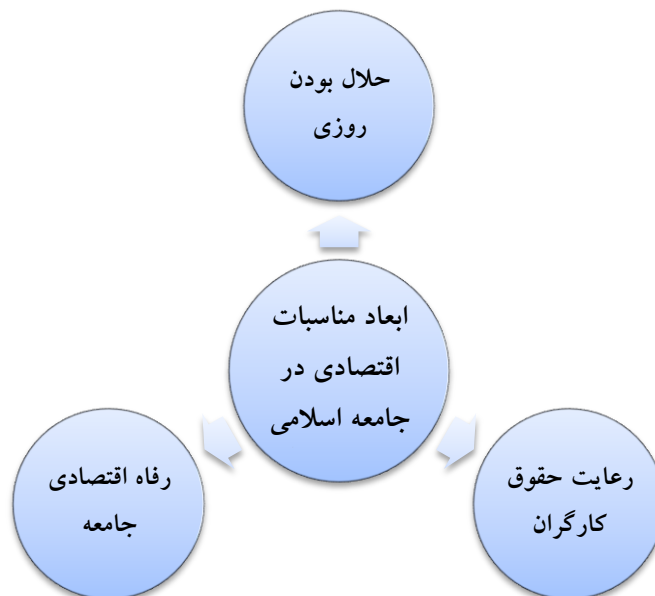
بدیهی است بیان این امور از جانب ائمه اطهار که نقش هدایتی و تبلیغی در جامعه اسلامی داشته‌اند، بدین معنا است که تلاش دارند تا از این رهگذر، مسائل اقتصادی سبک زندگی اسلامی را نیز تبیین و در این زمینه الگو سازی نمایند. به عنوان مثال مطالعه روایات ذیل به خوبی بیانگر تلاش و اهتمام آن امام همام در ترسیم الگوی صحیح مناسبات اقتصادی در سبک زندگی اسلامی است:

- امام صادق(ع): کسی که به خدا و روز واپسین ایمان دارد، نباید کارگری را به کار بگیرد مگر آن که او را از مبلغ مزدش مطلع سازد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۴)
- امام صادق(ع): گروهی را اجیر کردیم که تا عصر در باغ امام صادق(ع) کار کنند. همین که کارشان تمام شد، آن حضرت به معتّب فرمود: پیش از آن که عرق آنان بخشکد مزدشان را پرداز. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۷۸)
- امام صادق(ع): سه چیز است که همه مردم به آن نیازمندند: امنیت، عدالت، رفاه و فراوانی (منابع مالی اهل بیت، ص ۱۷)

- امام صادق(ع): ای مصادف، شمشیر زدن از کسب حلال آسان تر است. (منابع مالی اهل بیت، ص ۱۸۴)
- امام صادق(ع): حُسن همسایگی، روزی را زیاد می‌کند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۳۱۶۷)
- امام صادق(ع): هر که دوست دارد دعایش مستجاب گردد، باید کسب و کار خود را پاک گرداند. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۵۸۲۳)
- امام صادق(ع): بنده ای حقیقت ایمان را به کمال نمی‌رساند مگر آن که سه خصلت در او باشد: فهم در دین، برنامه ریزی درست در امر معاش، و شکیبایی در برابر گرفتاریها. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۱۴۳۴)

نمودار شماره ۴: ابعاد مناسبات اقتصادی در جامعه اسلامی از منظر امام صادق(ع)

۴-۸. تأکید بر حفظ مصالح و امنیت جامعه اسلامی

محافظت از مذهب شیعه و شیعیان یکی از مهمترین دغدغه‌های امامان معصوم(علیهم السلام) و از جمله امام صادق(ع) در طول تاریخ بوده است. یکی از شیوه‌های مهمی که به عنوان استراتژی صیانت و محافظت از این مذهب و پیروان آن بوده است «تقیه» و تاکتیک عمده آن «رازداری» است که مورد تأکید بسیار آن حضرات قرار گرفته و این شیوه و روش امنیتی و محافظتی توانسته است که این شجره طیبه فکری و مردمی را از گزند آفات سیاسی، حکومتی، گروهی، درگیری‌های مذهبی و قومی محافظت نماید.

به نظر می‌رسد الگوی امنیتی مطرح شده از جانب امام صادق(ع) نه تنها در مورد پیروان مکتب ولایت، بلکه فراتر از آن برای محافظت از جامعه اسلامی در مقابل کفر و سرپیچی درون جامعه اسلامی و بیرون آن طراحی شده است، از این روی قابلیت آن را دارد تا به عنوان یکی از مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی از منظر اهل بیت(ع) مورد توجه قرار گیرد. توجه به روایات ذیل می‌تواند به خوبی جایگاه و اهمیت این مؤلفه را در سبک زندگی اسلامی بیان کند:

(۱) تقیه سیاسی:

- امام صادق(ع): راز تو جزئی از خون توست، پس نباید که در رگهای غیر تو جریان یابد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۶۰۰)

- امام صادق(ع): دوستت را از راز خود آگاه مکن، مگر بر رازی که اگر دشمن از آن آگاه شود نتواند به تو زیانی رساند؛ زیرا دوست نیز ممکن است روزی دشمن شود. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۶۰۱)

- ابوالعبّاس سفّاح برای امام صادق(ع) لباس بارانی فرستاد که یک طرف آن سفید و طرف دیگر آن سیاه بود. امام(ع) آن را پوشید و فرمود: من آن را می‌پوشم در حالی که می‌دانم لباس اهل آتش است. در روایت دیگری به همین مضمون چنین وارد شده است که امام(ع) حتی آستر و پنبه لباس‌های خود را سیاه کرده بود. (وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۰، ح ۹)

(۲) تقیه اجتماعی:

- امام صادق(ع): چهار چیز بر باد می‌رود: ... و رازی که به کسی سپاری که استوار اندیش نیست. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۶۰۵)

- امام صادق(ع): فرو بردن خشم از دشمن در زمان حکومت آنها به جهت تقیه، احتیاط است برای کسی که آن را عمل کند و دوری جستن از بلا در دنیا می‌باشد. (بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۳۹۹، ح ۳۸)

- امام صادق(ع): مدارا با دشمنان خدا از برترین صدقه‌های انسان برای حفظ خود و برادرانش می‌باشد. (بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۴۰۱، ح ۴۲)

- امام صادق(ع): عمل به تقیه، برای حفظ برادران ایمانی است. و اگر عمل مذکور بیمناکی را از هراس رها شده و حفظ نماید، شریف‌ترین علائم کرم و بزرگواری است. (وسائل الشیعه، کتاب امر به معروف، باب ۲۸)

- امام صادق(ع): موالیان ما! همیشه ملازم با تقیه باشید. همانا کسی که در حال ایمنی و نزد افراد بی آزار تقیه را شعار و لباس خود ننماید تا عادت او شده و در مورد خوف و نزد ستمکار فراموش نکند، از ما نیست. (وسائل الشیعه، کتاب امر به معروف، باب ۲۴)

- امام صادق(ع): به معلی بن خنیس: ای معلی! طریقه ما را مخفی دار (به صورت مخفی ترویج نما) و به طور آشکار منتشر نکن، چه هرکس امر ما را مکتوم داشته و نزد عامه مردم آشکار ننماید، روش او را خدا در دنیا موجب عزت‌ش نموده و در آخرت به شکل نوری بین دو چشم او ظاهر می‌نماید تا او را به سوی بهشت رهسپار کند. ای معلی! هرکس ولایت و امر ما را آشکار نموده و از کتمان و مستوری خارج نماید، خدا روش او را موجب خواری او در دنیا و برطرف شدن روشنایی بین دو چشمش در آخرت می‌نماید و روش او به شکل تاریکی بین دو چشمش در آمده تا او را به سوی آتش رهسپار نماید. ای معلی! تقیه از دین من و دین پدران من است. کسی که روشش تقیه نیست، بهره‌ای از دین ندارد. ای معلی! همان طور که خدا دوست دارد آشکار (هنگامی که اهل حق واجد اکثریت و قدرتمند هستند) عبادت شود، همچنین دوست دارد (هنگام ضعف و اقلیت اهل حق) مخفی و به روش سرّی اطاعت گردد. (وسائل الشیعه، کتاب امر به معروف، باب ۳۱)

(۳) تقیه فقهی:

- ابوبصیر از امام صادق(ع) درباره جواز سجده بر گلیم می‌پرسد و امام(ع) جواب می‌دهد: اگر در حالت تقیه باشد، اشکالی ندارد. (وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۵۹۶، ح ۳)

- امام صادق(ع): رسول اکرم (ص) مکرراً می‌فرمود: «لا ایمان لمن لاتقیة له؛ کسی که تقیه نکند، دارای ایمان نیست.» و می‌فرمود: خدای تعالی فرموده: «الّا أن تتقوا منهم تقاء» (وسائل الشیعه، کتاب امر به معروف، باب ۲۴)

- امام صادق(ع): تقیه، دین من و دین اهل بیت من است. (مستدرک الوسائل، کتاب امر به معروف، باب ۲۳)

(۴) تقیه کلامی:

- امام صادق(ع): سینه تو، گنجایش بیشتری برای راز تو دارد. (میزان الحکمه، شماره روایت: ۸۵۹۴)
- از امام صادق(ع) پرسیدند: زده شدن گردن‌ها برای شما محبوب تر است. یا برائت از علی(ع). حضرت فرمود: «رخصت (یعنی استفاده از تقیه) برای من محبوب تر است.» و آنگاه به آیه نازل شده در شأن عمّار استناد نمود. (سائل الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۷۹، ح ۱۲)

نتیجه گیری

در این تحقیق تلاش شد تا طرح اولیه ای از مهمترین مؤلفه‌ها و اصول و مبانی الگوی سبک زندگی اسلامی بر مبنای مطالعه روشمند و سیستماتیک روایات امام صادق(ع) ارائه شود. به همین منظور روش «تحلیل محتوا» به عنوان روشی که می توان از نتایج آن، مقوله ها و مضامین مندرج در یک متن را شناسایی کرد، انتخاب شده و پس از درج کلیه روایات امام صادق(ع) در جداول تحلیل محتوا، جهت گیری ها و مضامین اصلی آنها استخراج گردید.

در مرحله سوم کلیه مضامین اصلی مشابه، طبقه بندی و فیلتر شده و پس از تعمق بسیار و انس با روایات، مقولاتی استخراج شدند که از آن میان، ۸ مقوله به عنوان مقوله ها یا مؤلفه های بنیادین سبک زندگی اسلامی تفکیک و در مقاله الگوسازی شدند.

این مقوله ها به ترتیب فراوانی مضامین هر کدام که بیانگر تأکید آن امام همام(ع) بر این موضوع می باشند، عبارتند از: محوریت دین، محوریت تربیت فردی، هویت سازی اجتماعی، توسعه علمی، هویت سازی سیاسی، هویت سازی فرهنگی، اصلاح مناسبات اقتصادی و حفظ مصالح و امنیت جامعه اسلامی. بدیهی است هر کدام از این مؤلفه ها جایگاهی اساسی و بنیادین در طرح سبک زندگی اسلامی داشته و از این روی در این مقاله با عنوان مؤلفه های بنیادین سبک زندگی اسلامی معرفی شده اند.

در نهایت باید یافته های این تحقیق را بدین شرح برشمرد:

- ۱- معرفی مؤلفه های بنیادین سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع) و طراحی الگوی جامع آن که نمودار آن بدین شرح است:

نمودار شماره ۴: مؤلفه‌های بنیادین سبک زندگی اسلامی از منظر امام صادق(ع)

۲- تأکید بر جایگاه و اهمیت روایات ائمه اطهار(ع) جهت استخراج اصول و مبانی و همچنین فروع و جزئیات الگوی سبک زندگی اسلامی.

۳- تأکید بر جایگاه دین و آموزه های دینی در ابعاد فردی، اجتماعی، علمی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و امنیتی در طراحی الگوی سبک زندگی اسلامی.

۴- بازیابی مفاهیمی همچون «فرد»، «جامعه»، «اخلاق»، «رفتار»، «علم»، «عدالت»، «حاکمیت»، «هویت»، «فرهنگ»، «ارتباطات» و ... در اندیشه اسلامی منسوب به ائمه اطهار(ع).

۵- تأکید بر حرکت فرهنگ ساز امام صادق(ع) در سه محور؛ بسط علم اسلامی، افق سازی مذهبی و نظریه پردازی دینی در راستای تعالی جامعه اسلامی به جامعه ای اندیشمند و علمی.

۶- تبیین ماهیت اقدامات سیاسی امام صادق(ع) در راستای هویت بخشی سیاسی به جامعه شیعیان در سه محور؛ امامت، هدایت و عدالت، و همچنین حفظ مصالح و امنیت جامعه با استفاده از استراتژی تقیه و معرفی گونه های مختلف راهکارهای رازداری.

۷- تأکید بر اهمیت «فرد» و «جامعه» به عنوان عناصر مکمل همدیگر در تربیت و هویت سازی فردی و اجتماعی جامعه در الگوی سبک زندگی اسلامی.

بدیهی است با مطالعه دقیق همه روایات صادره از ائمه اطهار(ع) و همچنین آیات قرآن کریم می توان به نقشه جامع و کامل الگوی سبک زندگی اسلامی در تمامی ابعاد و ارکان آن دست یافت.

منابع

۱. قرآن کریم
۲. اربلی، ابو الحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح (۱۳۸۱ ه. ق) کشف الغمه فی معرفه الامه، مکتبه بنی هاشم.
۳. باردن، لورنس (۱۳۷۵)، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
۴. بی یرویش، مانفرد (۱۳۷۴)، زبان شناسی جدید، ترجمه محمدرضاباطنی، تهران: نشر آگاه.
۵. جانی پور، محمد (۱۳۹۰)، اخلاق در جنگ؛ تحلیل محتوای مکاتبات امیرالمؤمنین و معاویه، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
۶. جانی پور، محمد (۱۳۹۱)، تحلیل محتوای ادعیه صحیفه رضویه، تهران: دانشگاه امام صادق(ع)، ویژه نامه همایش صحیفه رضویه.
۷. جندی، عبدالکلیم (۱۳۹۷) الامام جعفر الصادق(ع)، بی جا.
۸. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۶۷) وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، پدیدآورندگان: عبدالرحیم، ربانی شیرازی، تهران: اسلامیه.
۹. دینوری، ابوحنیفه احمد بن داوود (۱۳۷۱) اخبار الطوال، ترجمه: محمود مهدوی دامغانی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
۱۰. ذهبی، شمس الدین (۱۹۵۶) تذکره الحفاظ، حیدرآباد: چاپ دار احیاء التراث العربی، دار المعارف عثمانی.
۱۱. شهیدی، سیدجعفر (۱۳۷۷) زندگانی امام صادق جعفر بن محمد، چاپ اول، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۲. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۳۸۷) خصال، مترجم: محمد باقر کمره ای، چاپ دوم، قم: انتشارات کتابچیز
۱۳. علیدوست خراسانی، نورالله (۱۳۷۹) منابع مالی اهل بیت (علیهم السلام)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۴. قائمی امیری، علی (۱۳۸۵) در مکتب احیاگر تشیع امام جعفر صادق(ع)، پیام مقدس.
۱۵. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۷) کلیات مفاتیح الجنان با ترجمه فارسی، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات قادیانی.
۱۶. کجباف، محمدباقر و دیگران (۱۳۹۰)، «رابطه سبک زندگی اسلامی با شادکامی»، روانشناسی دینی. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
۱۷. کردستانی، سوران (۱۳۸۲) «مرجعیت و مقام شامخ حضرت جعفر بن محمد الصادق(ع) از دیدگاه ائمه مذاهب فقهی اهل سنت»، از کتاب: مجموعه مقالات همایش امام جعفر صادق(ع) و تجدید حیات اسلام، ویرایش دوم، مجمع جهانی اهل بیت(ع)، صص ۱۱۳-۱۳۷.
۱۸. کرپندورف، کلوس (۱۳۷۸)؛ مبانی روش شناسی تحلیل محتوا، ترجمه هوشنگ نائینی، انتشارات روش.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، چاپ چهارم، دار صعب و دار التعارف. بیروت، بی تا.
۲۰. کمپانی، فضل الله (۱۳۸۲) «حضرت صادق(ع)»، به نقل از: مجموعه مقالات همایش امام جعفر صادق(ع) و تجدید حیات اسلام، تنظیم و بررسی: هیئت علمی همایش، ناشر: مرکز چاپ و نشر مجمع جهانی اهل بیت(ع).
۲۱. کیوی، ریمون و کامپنهود، لوک وان (۱۳۸۱)، روش تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالحسین نیک گهر، تهران: انتشارات توتیا، چاپ ششم.
۲۲. مجلسی، محمد باقر بن مولی محمد تقی (۱۴۱۲ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ترجمه ابوالحسن موسوی همدانی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۲۳. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۵) میزان الحکمه، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشکده علوم حدیث.

۲۴. مغنیه، محمدجواد (۱۳۵۶) مفاهیم انسانی از دیدگاه امام صادق(ع)، ترجمه: محمد رسول دریائی، تهران: انتشارات اسلامی.
۲۵. مهدوی کنی، سعید (۱۳۸۷)، «مفهوم سبک زندگی و گستره آن در علوم اجتماعی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، تهران: شورای عالی انقلاب فرهنگی.
۲۶. هندی، ل.بی و دیگران (۱۳۸۳)، اوقات فراغت و سبک‌های زندگی جوانان، ترجمه فرامرز ککولی دزفولی و مرتضی ملانظر، تهران: سازمان ملی جوانان.
۲۷. هولستی، آل. آر (۱۳۷۳): تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی، ترجمه نادر سالارزاده امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.

28. Adler, a. (1956), the individual psychology of alfred adler, newyork: basic books inc. american heriage Dic.
29. Heidegger, Martin, (1962), Being and Time, translate by J.Macquarrie & E.S Robinson, Harper, New York.
30. Quinn, Philip, (2000), How Chirstianity Secures Lifes Meaning, in The Meaning of Life in the World Religions, e.d Runzo & Matin, Oxford.